

РОДОВИЙ ВІДМІНОК ЯК МОРФОЛОГІЧНИЙ ВАРІАНТ ЛОКАТИВНОЇ СИНТАКСЕМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Проведено системне дослідження локативних синтаксем сучасної української літературної мови у зв'язку із семантичними і валентними типами предикатів. Описано прийменниковий родовий відмінок як морфологічний засіб вираження категорії локатива в елементарних та неелементарних простих реченнях, його лексичне наповнення.

Ключові слова: локативна синтаксема, предикат, прийменник, відмінок, родовий відмінок.

Проведено системное исследование локативных синтаксем современного украинского литературного языка в связи с семантическими и валентными типами предикатов. Описан родительный падеж с предлогом как морфологическое средство выражения категории локатива в элементарных и неэлементарных простых предложениях, его лексическое наполнение.

Ключевые слова: локативная синтаксема, предикат, предлог, падеж, родительный падеж.

In the article system research of locativ syntaxem modern literary Ukrainian in connection with the semantic and valency types of predicates. Prepositional genitive case as morphological facilities of expression of category of locativ are described in the elementary and unelementary simple sentences, its lexical filling.

Keywords: locativ syntaxema, predicat, pretext, case, genitive.

До найважливіших завдань сучасної синтаксичної теорії належить виділення і функціональний аналіз семантичних категорій речення, які знаходять свій вияв у мінімальних семантико-синтаксичних одиницях – синтаксемах. Локативна семантика, як одна з найбільш поширених у реченнєвій структурі, реалізується в локативних синтаксемах, що виділяються на основі відповідних змістових відношень з предикатом речення. Для локативної синтаксеми характерні правобічна валентна позиція стосовно предиката, специфіка значеннєвих відтінків, найбагатша система засобів вираження. Вона разом із суб'єктом, предикатом та іншими субстанційними компонентами формує значну кількість семантично елементарних речень української мови, тому без усебічного дослідження цієї мінімальної одиниці не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

У сучасній українській граматиці проблеми локативної мінімальної семантико-синтаксичної одиниці (локативної синтаксеми, категорії локативності) досліджували І. Р. Вихованець, К. Г. Горденська, А. П. Загнітко, М. В. Мірченко, Т. Є. Масицька, М. І. Степаненко та ін., однак спеціальної праці, присвяченої аналізу родового прийменникового відмінка як морфологічного варіанта локативної синтаксеми, немає. *Метою* пропонованої статті є детальний опис прийменникового родового відмінка як засобу вираження локативної синтаксеми в елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови. Заявлена мета зумовлює необхідність розв'язання таких *зав-*

дань: з'ясування впливу семантичних і валентних типів предикатів на прийменниково-відмінкове варіювання категорії локативності та її лексичне наповнення; визначення ролі прийменників у семантичній диференціації родового локативного відмінка. Локативна синтаксема як мінімальна семантико-синтаксична одиниця має ряд диференційних ознак: субстанційність, периферійність, пасивність, правобічна позиція стосовно предиката в системі мови, валентний зв'язок з динамічними / статичними дієслівними предикатами. Вона переважно вживається при трьох розрядах локативних дієслів: власне-локативних, локативних дієсловах процесу і локативних дієсловах дії, які І. Р. Вихованець об'єднує в окремий семантичний тип локативних предикатів [4, с. 256–257]. Характерну рису таких предикатів становить наявність у їхній структурі локативного постфікса (у граматичній традиції – прийменника), який диференціює лексичні значення дієслів і викликає семантичну варіантність локативних субстанційних синтаксем. Цікаву інтерпретацію локативних елементів, традиційно виділюваних як прийменники, подав на матеріалі англійської мови американський лінгвіст У. Л. Чейф. Дослідник стверджує, що дієслова стану і нестану, внутрішньо не являючи собою локативних, можуть бути факультативно перетворені на локативне дієслово за допомогою додавання до дієслівних коренів дериваційної одиниці, названої локативізатором [10, с. 183–86].

Більш аргументоване, на наш погляд, трактування цих одиниць І. Р. Вихованцем, який поєднання дієслів локативного стану (місцеперебування), локативного процесу, локативної дії і так званого прийменника з просторовим значенням кваліфікує як локативний комплекс. У ньому виділяються автономніше з формально-синтаксичного боку локативне дієслово загального просторового значення і неавтономна у формально-синтаксичному плані, але містка з семантичного погляду аналітична синтаксична локативна морфема, яка диференціює загальну просторову семантику предиката [3, с. 104–108]. З таким локативним комплексом валентно сполучається локативна субстанційна синтаксема, семантичними різновидами якої виступають: 1) варіанти із значенням статичної локалізації; 2) варіанти з динамічним значенням напрямку руху (початкового і кінцевого пункту); 3) варіанти з динамічним значенням шляху руху. Вони зумовлені передусім відповідними типами предикатів.

Особливістю локативної синтаксеми порівняно з іншими субстанційними є те, що її морфологічними варіантами виступають прийменниково-відмінкові форми. Морфологічна, як і семантична, своєрідність локативних синтаксем зумовлена численною групою локативних прийменників, які поєднуються з відмінками для вираження статичного і динамічного просторового значення. У визначенні статусу прийменника сформувався три основні підходи. Перший, найбільш поширений у слов'янському мовознавстві, кваліфікує прийменник як службове слово, включаючи його до загального ряду частин мови [8, с. 332; 6, с. 14–15]. Другий підхід визначає прийменник як особливу морфему. Концепцію морфемної природи прийменника, яка використана і в нашому дослідженні, теоретично обґрунтував Є. Курилович [7, с. 66–67, 175–181], а поглибив, розбудував і послідовно застосував на матеріалі прийменникової системи сучасної української літературної мови І. Р. Вихованець [1, с. 5–24, 50–59; 2, с. 29–30]. Третій підхід розглядає прийменник як самостійне слово. Автором цієї концепції в українському мовознавстві є І. К. Кучеренко, який вважає прийменники прислівниками узагальненого значення [9, II, с. 13–152]. Проблема статусу прийменника тісно пов'язана з питанням про його семантику. Класифікація просторових прийменників ґрунтується на двох семантичних протиставленнях: 1) динамічність – статичність; 2) контактність – дистантність [5, с. 333].

Морфологічними варіантами субстанційних локативних синтаксем виступають місцевий, орудний, знахідний, родовий і давальний відмінки. У системі відмінків місцевий і орудний закріпилися здебільшого для вираження просторових орієнтирів-предметів статичної локалізації, а знахідний і давальний – для вираження просторових орієнтирів-предметів динамічної локалізації. Родовий відмінок, як найпродуктивніший морфологічний засіб вираження локативних мінімальних одиниць, займає проміжне місце, часто вживаючись на позначення як статичної, так і динамічної локативності: місця, вихідного і кінцевого пунктів руху, шляху руху. Власне-локативні дієслова і дієслова локативного процесу зумовлюють використання родового на позначення статичної локалізації, а локативні дієслова дії – вживання родового відмінка на позначення динамічної локалізації, пор.: *Біля містка внизу, на косі річки, розташувалися подорожні* (І. Ле); *Стояв біля вікна спиною до дверей* (Г. Тютюнник); *Тільки що доїжджав до воріт, аж сотник виїжджає з двору* (А. Чайковський).

Родовий прийменниковий у підсистемі засобів вираження значення початкового пункту руху виступає фактично єдиною формою. Прийменники передають основне значення – різну локалізацію вихідного пункту руху, а форма родового – специфічне значення спрямування (віддалення). Прийменники *від* (*од*), *з* (*із*, *зі*), *з-за*, *з-поза*, *з-над*, *з-понад*, *з-під*, *з-понад*, *з-перед*, *з-поперед*, *з-поміж* (*з-помежи*), *з-проміж*, *з-межи* (*з-між*), *з-посеред*, *з-позад* з родовим відмінком при дієсловах руху виражають **вихідний пункт руху**, у семантичну систему якого входять значення руху: 1) в напрямку від предмета: *До того ж коні стомилися – мчали від Переяслава, не переводячи духу ...* (В. Малик); 2) від крайньої точки предмета: *І в поля від батьківської хати в'ється слід маленької ноги* (М. Рильський); 3) зсередини предмета: *І козаки із хатів-куренив виходжали* (В. Сосюра); 4) з поверхні предмета: *З гори – видно Рудикові – сходить униз наймит* (Г. Косинка); 5) з місця за предметом: *Комендант устав, випхався з-за парти* (І. Ле); 6) з місця перед предметом: *Він мчав щодуху – і перехожі сипонули врозтіч з-поперед кінських копит* (В. Малик); 7) з місця над предметом: *Лише з-над хмар часом прилине Прощання з літом журавлине* (П. Тичина); 8) з місця під предметом: *З-під мосту виїхав назустріч вантажний автомобіль*; 9) з місця, оточеного рядом предметів: *Отроходін ... несподівано виштовхнувся наперед з-поміж сусідів* (В. Барка).

Родовий прийменниковий відмінок є також одним із засобів вираження семантичного компонента у функції **кінцевого пункту руху**, займаючи в цій підсистемі незначне місце. Форма родового відмінка у прийменниково-відмінкових конструкціях кінцевого пункту руху передає спрямування до предмета, вона є семантично навантаженою. Родовий прийменниковий виражає дистантний і контактний рух щодо кінцевого пункту, кожен з яких далі членований на ряд різновидів. Дистантний кінцевий рух, який допомагають передати прийменники *до*, *в бік*, *в напрямку*, *в напрямі*, *в напрямку до*, *в напрямі до*, *наперед*, *назад*, має два різновиди: рух без вказівки на сторону предмета (рух з наближенням до предмета, загальний напрямок руху в бік предмета) і рух із вказівкою на певну сторону предмета (рух у простір перед предметом, рух у простір за предметом), напр.: *Він таки ... довів мандрівників до свинцевого родовища* (О. Донченко); *До нього підійшов дід Дунай* (М. Стельмах); *Франко простував убік вулиці Зиблікевича* (Р. Іваничук); *Здавалося, щось двигалося в напрямі до панського дому ...* (О. Кобилянська); *Наперед воїнства ... виїхали вершники на конях* (С. Скляренко); *Не одягаючись, пішов назад брами* (Василь Шевчук); *Вершники мчали назад полків* (Ю. Яновський). Контактний рух, який виражають прийменники *всередину*, *до*, *наперед*, *вглиб*, має ряд семантичних різновидів: рух всередину предмета, рух у центр предмета, межа руху, напр.: *Голова ставить прапор біля хвіртки і по-*

качачому *тупцює всередину хати* (В. Яворівський); *Народ так і поринув до хати* (Б. Лепкий); *За лічені секунди хлопець заплив насеред озера* (З газети); – *Всім перейти вглиб кімнати, до столу!* (І. Багрянний); *Доїхали на таксі до самого порту* (А. Дімаров).

Родовий прийменниковий входить у групу форм, що виражають **шлях руху**. Спеціалізованою формою для вираження цього значення виступає лише родовий із прийменником *мимо*, який позначає динамічну локалізацію близько просторового орієнтира: *Соколюки проїздили мимо сільради* (В. Земляк). Прийменники *вздовж, вдовж, вповдовж, подовж, поздовж, повздовж* з родовим при дієсловах цілеспрямованого руху вказують на переміщення в напрямі довжини предмета: *Юра і Ваня зірвалися і побігли щодуху вдовж вулиці* (Ю. Смолич); *Одарка, мов якась примара, майнула поздовж шляху* (І. Ле). Родовий із прийменниками *поперек, впоперек (упоперек)* виражає переміщення в напрямку ширини предмета: *Підемо прямо поперек поля до Сули та понад нею ...* (В. Малик).

Родовий прийменниковий місця (**статичної локалізації**) при власнелокативних дієсловах *бути, перебувати, опинятися, розташовуватися* та локативних дієсловах процесу *сидіти, стояти, лежати, висіти* входить як семантично розгалужений важливий компонент у підсистему просторових засобів. Простежуємо нейтралізацію значення відмінка, а змісто́ве релятивне навантаження у прийменниково-відмінковій формі припадає на прийменники, які виражають статичну локалізацію (місце) предмета в межах і поза межами просторового орієнтира. Частина прийменників можуть передавати дистантне розташування без вказівки на сторону предмета: *близькість (біля, коло, побіля, близько, близько від, поблизу (поблиз), недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік від): В кінці червня 1651 року Хмельницький розташувався біля річки Пляшівки і чекав на хана* (Р. Іваничук); ... *неподалік Тульчина перебував славетний російський полководець О. В. Суворов* (І. Цюпа); *віддаленість від просторового орієнтира (оддалік, оддалік від(віддалік), поодаль, далеко від): Вкрита соломною, чепурна хатина стояла оддалік від центру містечка, в незабрукованім провулку* (М. Олійник); *Чоловік сидів собі віддалік від князівського двору* (П. Загребельний); *проміжне розташування (між (межи), поміж (помежи), проміж): Дорога лежить поміж високих трав* (Н. Рибак); *Сидів проміж нас подорожній* (Леся Українка); ... *проміж їх – голосний, могучий, лаючий голос* (О. Кобилянська).

Великою різноманітністю відзначені прийменники з родовим, які виражають дистантну локалізацію з вказівкою на конкретну сторону просторового орієнтира. З-поміж них треба виділити групи горизонтальної локалізації, вертикальної локалізації і локалізації по колу. Найбільш повно представлена прийменникова група горизонтальної локалізації, у рамках якої виділяємо передусім два різновиди родового прийменникового, пов'язані з розрізненням місця перед передньою частиною предмета-орієнтира (*перед, попереду, поперед, спереду*) і його задньою частиною (*позад, позаду, ззаду*): *Перед мене щасливеє море, море голів* (П. Тичина); *Попереду заgonу стояли колони* (Р. Іваничук); *Попереду полку командири і гармоністи* (О. Довженко); *Але ви десь позаду мене* (В. Дрозд); *Позад нього стояла Величка* (П. Загребельний).

Інші прийменники передають специфічні семантичні відтінки в межах значення горизонтальної локалізації: а) *проти, навпроти, напроти, супроти, насупроти, просто* – симетричне розташування предметів, спрямування один до одного їхніми передніми сторонами: *Навпроти графа Орлова ... стояли Тарас Шевченко та Пантелеймон Куліш* (Р. Іваничук); б) *поряд, поруч, обік, обіч, побіч, збоку і збоку від* – розташування когось / чогось з бічної сторони і поблизу просторового орієнтира, напр.: *Збоку стола стоїть нерозпакована скриня з книжка-*

ми (В. Винниченко); в) *ліворуч, ліворуч від, праворуч і праворуч від* – уточнюють локалізацію з лівого або правого боку, а *обабіч, обіруч, обіруч від, пообіч* – з обох боків просторового орієнтира: *За вечерею парубок сидів ліворуч від Яся* (О. Іваненко); *Уже кілька днів ми працюємо в похмурому низькому лабіринті, розташованому праворуч від вхідного коридору* (З газети); *Обабіч шляху трупи убитих німців* (І. Ле); г) *край і кінець* – розміщення на близькій відстані від кінцевої частини або самого краю предмета: *З гнітливими думками стояла Єлька край шляху під шатром нічного дерева* (О. Гончар); *Кінець столу сидів Михайло* (А. Головка); г) *осторонь і осторонь від* – локалізацію у просторі на незначній віддалі від просторового орієнтира (без вказівки на його сторону): *Чоловік стояв осторонь від усіх, заглибившись у свої невеселі думки* (В. Малик).

Прийменники *вище, повище, нижче, пониже* з родовим виражають різні параметри вертикальної локалізації відносно просторового орієнтира. Прийменники *вище, повище* позначають місце над просторовим орієнтиром: *І от на висоті Ай-Петрі Ми опинились – вище хмар* (М. Рильський); *Снігу було повище колін* (А. Чайковський). Прийменники *нижче, пониже* вказують на розташування чогось під просторовим орієнтиром: *За кілька метрів нижче дядька стояла струнка мальована дівчина...* (В. Нестайко); *Станула геть аж вже пониже «Білого каменя»...* (О. Кобилянська). Основними засобами вираження розміщення по колу є прийменники *навколо, довкола*, роль їхніх стильових еквівалентів (у жанрах художньої літератури та в усному мовленні) виконують прийменники *навкруг (навкруги), довкруг (довкруги), круг, округ (округи), кругом*, напр.: *Збиралися статеchno, як лелеки, навколо нього тихі мужики* (Д. Павличко); *Зацікавлені люди були довкола хати Галини Ткачук* (З газети); *А наше – все круг нас* (М. Рильський).

Сполуки родового з прийменниками *всередині, серед, посеред, посередині, поверх, вверх, вверху, в(у)* передають контактне розташування з двома його різновидами – внутрішнє розташування і розташування на поверхні предмета. Прийменник *всередині* окреслює внутрішні межі просторового орієнтира значно чіткіше, ніж еквівалентний йому прийменник *в(у)* з місцевим відмінком, пор.: *Всередині редути стояла хата сотника з приліпленим до неї куренем* (А. Чайковський). На відміну від форми *всередині + родовий відмінок*, що позначає нецентральну внутрішню локалізацію, прийменники *серед, посеред і посередині* з родовим відмінком стосуються центральної внутрішньої локалізації: *Він стояв серед вулиці, біля клумачка ...* (В. Земляк); *Уляна стояла посеред класу* (О. Довженко); *Посередині парку стояв пам'ятник видатному письменнику* (З газети). Прийменники *поверх, зверху, зверх* з родовим відмінком позначають локалізацію на поверхні предмета: *... рука лежала поверх ковдри* (Ю. Яновський); *Вони були в палаті зверху терема* (С. Складенко).

У рамках горизонтальної і вертикальної локалізації наявні форми *вздovж, здovж, вповдovж, впродovж, подovж, повздovж, поздовж* з родовим, що вказують на місце чогось у напрямку довжини в межах такого просторового орієнтира або при тій його стороні, які характеризуються протяжністю, і можуть виражати, отже, як контактне, так і дистантне розташування: *Уздovж того водного шляху ... завис Вавилон* (В. Земляк); *Здovж куреня стояв довгий стіл, а по обох боках – лави* (А. Чайковський); *На них [буксирах] уздовж бортів мішки з піском, кулемети й хоробра команда* (Ю. Яновський). Виразно протиставлені зазначеним прийменниково-відмінковим формам прийменники *поперек і впоперек*, характерну особливість яких становить контактна локалізація в межах просторового орієнтира, але в напрямку його ширини: *А Фріц лежить поперек ліжка* (В. Винниченко); *... тоді дмухнула на лампу й тихо лягла впоперек полу*

(А. Головка); ... **поперек протоптаної в снігу стежини лежав горілиць** ... *дід Живосил* (В. Малик).

Отже, локативні синтаксеми входять у валентну рамку локативних дієслів. Залежно від типу предикатів (власне-локативних стану, процесуально-локативних, акціонально-локативних) в елементарних простих реченнях функціонують субстанціальні локативні статичні синтаксеми і локативні динамічні синтаксеми в родовому прийменниковому відмінку. На семантичну диференціацію родового локатива впливають також прийменники. У пропонованій статті зосереджено увагу лише на одному із засобів вираження категорії локативності. Подальші наукові розвідки в цьому плані передбачають ґрунтовний опис усієї сукупності морфологічних і позиційних варіантів локативної синтаксеми, що дасть змогу здійснити системний функціональний аналіз цієї мінімальної синтаксичної одиниці.

Бібліографічні посилання

1. **Вихованець І. Р.** Прийменникова система української мови : монографія / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови : монографія / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
5. **Вихованець І. Р.** Теоретична морфологія української мови : академ. граматика укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; за ред. І. Р. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
6. **Колодяжний А. С.** Прийменник : матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови / А. С. Колодяжний. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 165 с.
7. **Курилович Е.** Очерки по лингвистике : сб. статей / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
8. **Курс сучасної української літературної мови** : у 2 т. / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 2 : Синтаксис. – 408 с.
9. **Кучеренко І. К.** Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія: в 2 ч. / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961–1964. – Ч.1. – 1961. – 172 с.; Ч. 2. – 1964. – 159 с.
10. **Чейф У. Л.** Значение и структура языка : монографія / У. Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.

Надійшла до редколегії 16.01.13